

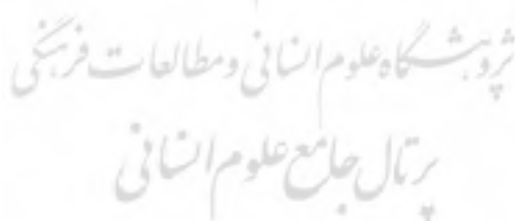
The Discursive Gap Between Expectation and Other Discourses: Liberalism, Secularism, and Scientific Positivism

Dr. Mohammad Ali Barznouni ¹

Abstract

Expectation, as a religious discursive concept, interacts with diverse discourses in different societies. This article examines the discursive gap between the discourse of waiting for the advent of Imam Zaman (PBUH) and three dominant contemporary discourses: liberalism, secularism, and scientific positivism. By analyzing the key elements of each discourse and their points of difference and opposition, the challenges facing the understanding and interaction of these discourses in the modern world are examined. By analyzing these gaps, we will achieve a deeper understanding of the role of expectation in the formation of social and cultural identities. Also, solutions are proposed to reduce this gap and create bridges between these perspectives, including emphasizing common points, constructive dialogue, and accurate and comprehensive interpretations of religious texts. The ultimate goal of this article, using a qualitative research method with a discourse analysis approach, is to help create mutual understanding and peaceful interaction between these discourses and build a more just and humane society.

Keywords: Discourse of Waiting, Emergence of the Imam of the Time, Liberalism, Secularism, Scientific Positivism, Discourse Gap, Intercultural Dialogue

1. Faculty Member and Assistant Professor, Imam Hussein University, Tehran, Iran (mbrznouni@ihu.ac.ir)

شکاف گفتمانی میان انتظار و گفتمان‌های دیگر: لیبرالیسم، سکولاریسم و پوزیتیویسم علمی*

محمدعلی برزونی^۱

چکیده

انتظار به عنوان یک مفهوم گفتمانی دینی، در جوامع مختلف با گفتمان‌های متنوعی در تعامل است. این مقاله به بررسی شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه له و سه گفتمان غالب معاصر؛ لیبرالیسم، سکولاریسم و پوزیتیویسم علمی می‌پردازد. با تحلیل عناصر کلیدی هر گفتمان و نقاط اختلاف و تقابل آن‌ها، چالش‌های پیش روی فهم و تعامل این گفتمان‌ها در دنیای مدرن بررسی می‌شود. با تحلیل این شکاف‌ها، به درک عمیق‌تری از نقش انتظار در شکل‌گیری هویت‌های اجتماعی و فرهنگی دست خواهیم یافت. همچنین، راهکارهایی برای کاهش این شکاف و ایجاد پل‌های ارتباطی میان این دیدگاه‌ها، از جمله تأکید بر نقاط مشترک، گفتگوی سازنده و تفسیرهای دقیق و همه‌جانبه از متون دینی، پیشنهاد می‌شود. هدف نهایی این مقاله، با روش تحقیق کیفی با رویکرد تحلیل گفتمان، کمک به ایجاد فهم متقابل و تعامل مسالمت‌آمیز میان این گفتمان‌ها و ساختن جامعه‌ای عادلانه‌تر و انسانی‌تر است.

واژگان کلیدی

گفتمان انتظار، ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه له، لیبرالیسم، سکولاریسم، پوزیتیویسم علمی، شکاف گفتمانی، گفتگوی بین‌فرهنگی.

مقدمه

در طول تاریخ بشریت، انسان همواره در پی یافتن معنا و هدفی والا در زندگی بوده است. این جستجو در قالب ایدئولوژی‌ها، باورها، و گفتمان‌های گوناگونی ظهور یافته است. یکی از این گفتمان‌ها، که در فرهنگ و تمدن اسلامی به ویژه تشیع جایگاه ویژه‌ای دارد، گفتمان^۲ «انتظار» است؛ که ریشه در باور به ظهور منجی عالم بشریت، امام زمان عجل الله تعالی فرجه له، دارد. گو این‌که مفهوم انتظار به عنوان یک پدیده انسانی، در فرهنگ‌های مختلف معانی و ابعاد گوناگونی دارد. انتظار تنها اختصاص به اسلام ندارد، بلکه موضوع فوتوریسم یا آرمان‌شهر، در ادیان و

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲

۱. عضو هیئت علمی و استادیار دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام تهران، ایران (mbrzoni@ihu.ac.ir).

2. Discourse

حتی آیین‌ها مطرح است (برزنونی، ۱۳۷۷). این گفتمان، با تأکید بر عدل الهی، نظام جهانی آرمانی و نقش تعیین‌کننده اراده الهی در سرنوشت انسان و جهان، جهان‌بینی و الگوی رفتاری خاصی را در پیروان خود شکل داده است. اما در جهان معاصر، گفتمان «انتظار» در کنار گفتمان‌های دیگر قرار می‌گیرد که ریشه‌ها، پیش‌فرض‌های و در نتیجه برون‌دادهای متفاوتی دارند. در این میان، گفتمان‌های غالب در جهان امروز، چالش‌هایی اساسی برای گفتمان «انتظار» ایجاد می‌کنند. این چالش‌ها، گذشته از سطح ایدئولوژیکی، در سطوح عملی و اجتماعی نیز به شکلی قابل ملاحظه نمایان‌اند. این مقاله به بررسی شکاف گفتمانی میان «انتظار» با تمرکز بر انتظار ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی و فرجه‌الشریف و گفتمان‌های غالب معاصر (لیبرالیسم)^۱ سکولاریسم^۲ و پوزیتیویسم علمی^۳ می‌پردازد.^۴

هدف این پژوهش، شناسایی و تحلیل نقاط اختلاف و تضاد میان این گفتمان‌ها در ابعاد مختلف است. مقاله به دنبال یافتن ریشه‌های این شکاف گفتمانی، پیامدهای آن برای افراد، جوامع و مناسبات بین‌المللی و امکان پل‌سازی و ایجاد گفتگوی سازنده میان این گفتمان‌ها است. در ادامه، پس از بررسی مفاهیم کلیدی هر یک از این گفتمان‌ها، نقاط مشترک و اختلاف‌های آن‌ها را در سطوح مختلف تحلیل خواهیم کرد. در نهایت، به بررسی پیامدهای

1. Liberalism
2. Secularism
3. Scientific Positivism

۴. در چرایی پرداختن به این گفتمان‌ها به این نکته بسنده می‌کنیم که لیبرالیسم، سکولاریسم و پوزیتیویسم علمی، سه گفتمان مهم در تاریخ اندیشه غربی‌اند که تأثیر عمیقی بر سیاست، فلسفه و علم گذاشته‌اند. لیبرالیسم یک ایدئولوژی سیاسی و فلسفی است که بر حقوق فردی، آزادی‌های شخصی، برابری در مقابل قانون و محدود کردن قدرت دولت تأکید دارد. سکولاریسم به معنای جدایی نهادهای دینی از نهادهای حکومتی و بی‌طرفی دولت در امور مذهبی است. سکولاریسم اغلب با لیبرالیسم همراه است؛ چون هر دو بر آزادی فردی و محدود کردن نفوذ نهادهای سنتی مانند کلیسا تأکید دارند. اما برخی نظام‌های سکولار مثل فرانسه ممکن است جنبه‌های غیرلیبرال هم داشته باشند مثل ممنوعیت حجاب در مدارس. یا لیبرالیسم می‌تواند در جوامع غیرسکولار هم وجود داشته باشد مثل آمریکا که دین نقش عمومی دارد ولی دولت سکولار است. پوزیتیویسم علمی، بر اساس اندیشه‌های آگوست کنت، معتقد است که تنها دانش معتبر، دانشی است که از طریق روش‌های علمی و تجربی به دست آید. پوزیتیویسم با تأکید بر عقلانیت، از ایده‌های لیبرال مانند پیشرفت اجتماعی حمایت می‌کند. لیبرالیسم مدرن نیز تحت تأثیر علم‌گرایی مثل اندیشه‌های جان استوارت میل قرار گرفته است. پوزیتیویسم با رد ادعاهای فراطبیعی، مشروعیت نهادهای دینی را در عرصه عمومی زیر سؤال می‌برد. سکولاریسم سیاسی اغلب از علم به عنوان مبنای تصمیم‌گیری‌های عمومی استفاده می‌کند. از آن‌جا که این سه گفتمان در دوران مدرن، با تأکید بر عقلانیت، فردگرایی و علم‌محوری، به شکل‌گیری جوامع دموکراتیک و سکولار غربی کمک کرده‌اند، هم از حیث مبنایی، هم اصولی و هم روشی، لذا به این سه پرداخته‌ایم. البته تنش‌هایی نیز بین آن‌ها وجود دارد مثلاً پوزیتیویسم ممکن است ارزش‌های اخلاقی غیرعلمی را نادیده بگیرد. بر این اساس، این گفتمان‌ها هم عرض تلقی نشده است و قطعاً گفتمان‌های دیگری مثل گفتمان الحادی و آنتیستی یا لذت‌گرایی، پلورالیسم یا ... نیز وجود دارد که می‌توان در مقالات دیگری به آن‌ها پرداخت.

این شکاف و ارائه پیشنهادهایی برای کاهش یا رفع آن خواهیم پرداخت.

بیان مسئله

جهان معاصر شاهد تقابل گفتمان‌های ایدئولوژیک و فلسفی متنوعی است که هرکدام دیدگاه متفاوتی نسبت به انسان و آینده، ارائه می‌دهند. در این میان، گفتمان انتظار ظهور در اسلام و به‌ویژه تشیع، با تأکید بر عدالت الهی، تحول جهانی و نقش اراده الهی در سرنوشت بشر، به‌عنوان نقطه عطف نهایی تاریخ بشریت مطرح می‌شود. اما گفتمان‌های غالب معاصر «لیبرالیسم»، با تمرکز بر فردگرایی،^۱ آزادی فردی و دموکراسی لیبرال^۲؛ «سکولاریسم»، با تأکید بر جدایی دین از سیاست و زندگی عمومی و «پوزیتیویسم علمی»، با اعتماد به روش علمی و شواهد تجربی، در تضاد اساسی با مبانی این گفتمان قرار دارند. این تقابل هم در سطح نظری و هم در عرصه‌های عملی و اجتماعی، تأثیرهای قابل توجهی دارد.

این پژوهش به بررسی شکاف گفتمانی^۳ میان گفتمان انتظار و گفتمان‌های مسلط جهانی می‌پردازد و با تحلیل ریشه‌ها، ساختارها و پیامدهای این تقابل، به دنبال درک بهتر تعامل‌ها و چالش‌های پیش‌روی آن‌ها است. شناسایی این شکاف‌ها و راه‌های کاهش آن‌ها، زمینه را برای گفت‌وگوی سازنده و دستیابی به حقیقت فراهم می‌کند. هدف نهایی، ارائه تحلیلی جامع از جایگاه گفتمان انتظار در جهان معاصر و چگونگی تعامل آن با دیگر جریان‌های فکری است.

روش تحقیق مقاله

این مقاله از روش تحقیق کیفی با رویکرد تحلیل گفتمان^۴ استفاده می‌کند تا ساختار،

1. Individualism
2. Liberal Democracy
3. Discourse Gap

۴. تحلیل گفتمان Discourse Analysis، سخن‌کاوی یا تحلیل کلام و گفتار، یک گرایش مطالعاتی بین‌رشته‌ای در علوم اجتماعی است که در اواسط دهه‌های ۶۰ و ۷۰ در پی تحول‌های معرفتی در علوم اجتماعی و انسانی ظهور کرد. در این برهه، میل به نظام‌مند کردن فرآیند تولید گفتار، نوشتار و بررسی ساختار و کارکرد آن به‌وجود آمد. رویکردهای تحلیل گفتمانی، بسیار متنوع‌اند: گروهی، تحلیل گفتمان را وامدار جنبش انتقادی Critical movement، ادبیات literature، زبان‌شناسی Linguistics، نشانه‌شناسی semiotics، تأویل‌گرایی interpretivism، هرمنوتیک Hermeneutics گادامر و تبارشناسی genealogy و دیرینه‌شناسی Paleontology میشل فوکو می‌دانند. بول و براون (۱۹۸۳) در تعریف تحلیل گفتمان آن را تجزیه و تحلیل زبان در کاربرد آن می‌دانند. در این صورت، نمی‌تواند منحصر به توصیف صورت‌های زبانی مستقل از اهداف و کارکردهایی باشد که این صورت‌ها برای پرداختن به آن‌ها در امور انسانی به‌وجود آمده‌اند. نظریه گفتمان پس از حدود دو دهه از زبان‌شناسی به تحلیل‌های انتقادی در حوزه مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کشیده شد. هدف از این روش، فراتر رفتن از معنای ظاهری متن و رسیدن به درک عمیق‌تر از چگونگی شکل‌گیری و عملکرد گفتمان‌ها است.

راهبردها و پیامدهای گفتمان‌های مرتبط با «انتظار» (در متون دینی و مهدوی) و سه گفتمان غالب معاصر را بررسی کند. داده‌ها از طریق تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری مفاهیم کلیدی استخراج شده و با روش تحلیل گفتمان انتقادی^۱، به بررسی قدرت، ایدئولوژی و معنا در این گفتمان‌ها پرداخته می‌شود. از محدودیت‌های پژوهش می‌توان به پیچیدگی موضوع، تعاریف مبهم، کمبود داده‌های جامع، تعمیم‌پذیری محدود، دسترسی ناکافی به منابع و امکان سوگیری تفسیری اشاره کرد. این تحلیل مقدماتی بوده و نیازمند پژوهش‌های عمیق‌تر برای کاهش شکاف گفتمانی است.

مفهوم گفتمان انتظار

گفتمان ناظر به شکل‌گیری و تثبیت معنایی مجموعه‌ای از گزاره‌ها، عقاید و دیدگاه‌ها است که در یک نگاه عمر آن‌ها، کوتاه و گذرا است. از این نگاه، گفتمان ناظر بر فضای ارزشی مسلط بر یک جامعه است که طی آن یک جامعه یا یک کشور می‌تواند موجودیت و هویت الهام‌بخش خود را تعریف و تحدید کند (کارگر قمی‌ها و دیگران، ۱۴۰۰: ۷۹؛ آقاحسینی، ۲۰۱۷: ۱۲۵). اما حق آن است که گفتمان لزوماً گذرا و کوتاه نیست و به وسعت و ظرفیت جهان‌بینی و ارزش‌های برآمده از آن، می‌تواند فراخی، گستردگی و دوام داشته باشد.

«انتظار» در لغت به معنای چشم به راه بودن و نگران بودن است (زیبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۷، ۵۳۹؛ معین، ۱۳۷۱: ج ۱، ۳۶۴)؛ یعنی چشم داشتن، چشم به راه بودن، نگرانی و انتظار کشیدن به معنای نگران بودن و چشم به راه داشتن. از نظر روان‌شناسی، کیفیتی روحی است که سبب پیدایش حالت آمادگی است برای آنچه انتظار می‌رود و نقطه‌مقابل آن یأس و ناامیدی است. (موسوی‌اصفهانی، ۱۳۷۴: ج ۲، ۲۱۸). در اصطلاح، مفهومی ارزشی - فرهنگی است که از آن، رفتار فرهنگی معینی سرچشمه می‌گیرد و آن مفهوم ساختار ذهنی، اسلوب اندیشه، شیوه زندگی و چگونگی نگرش به آینده، دخالت مؤثر و فعالی دارد و ترسیم خط سیاسی حال و آینده، تأثیرگذار است (جباری، ۱۳۹۸: ۴۷). در واقع به معنای اعتقاد به این است که فرجام تاریخ با عدالت و سعادت جهانی رقم خواهد خورد. «گفتمان انتظار» به معنای دقیق آن، به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، مفاهیم و شیوه‌های ارتباطی اشاره دارد که حول محور انتظار برای یک رویداد یا تغییر اساسی شکل می‌گیرند. این انتظار می‌تواند مربوط به حوزه‌های مختلفی باشد، از جمله:

مذهبی: در بسیاری از ادیان، از جمله اسلام، مسیحیت و یهودیت، انتظار ظهور یک منجی الهی، به عنوان یک اصل بنیادین مطرح است. این انتظار، امید به برقراری عدالت و نجات جامعه از ظلم و فساد را تقویت می‌کند، اما در برخی موارد ممکن است به انفعال اجتماعی بینجامد؛ چراکه افراد به جای اقدام عملی، منتظر معجزه می‌مانند. بنابراین، باید بین امید به ظهور منجی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تعادل برقرار کرد.

سیاسی: گفتمان انتظار در حوزه سیاست می‌تواند هم به عنوان ابزار تغییر و هم به عنوان ابزار کنترل اجتماعی عمل کند. از یک سو، گروه‌های مخالف یا انقلابی با تکیه بر انتظار تغییرهای اساسی، مانند براندازی نظام موجود و استقرار نظامی آرمانی، مردم را بسیج می‌کنند، همان‌گونه که در انقلاب اسلامی ایران، انتظار عدالت اجتماعی نقش محوری داشت. از سوی دیگر، حکومت‌ها ممکن است با ایجاد انتظارات غیرواقعی یا توجیه ناکامی‌ها، اعتماد عمومی را تضعیف و نارضایتی‌ها را مهار کنند، که در بلندمدت به شکاف میان آرمان‌ها و واقعیت‌ها و تشدید بحران‌های سیاسی-اجتماعی می‌انجامد.

اجتماعی: در حوزه اجتماعی، گفتمان انتظار به امید بهبود شرایط زندگی، رفع تبعیض یا پیشرفت در زمینه‌های مختلف اشاره دارد و در میان اقشار گوناگون، گروه‌های قومی یا جنبش‌های مدنی مانند حقوق زنان، اقلیت‌ها یا محیط زیست نمود می‌یابد. انتظار می‌تواند با ایجاد احساس ناامیدی و انفعال، نقش بازدارنده داشته باشد یا محرک تغییرهای مثبت باشد؛ چراکه می‌تواند افراد را به اقدام جمعی و تقویت همبستگی اجتماعی ترغیب کند. بنابراین، انتظار در جوامع، بسته به شرایط، هم می‌تواند تغییر را به تأخیر بیندازد و هم به عاملی برای تحول تبدیل شود.

گفتمان انتظار در نگاه این نوشتار

در این نوشتار به دنبال گفتمان انتظار با مفهوم دینی هستیم. مفهوم انتظار در ادبیات دینی، یعنی ترقب، یعنی مترصد یک حقیقتی که قطعی است (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۳۳۷)، یعنی امید و آرزوی یک وضع مطلوب و اشتیاق انسان برای دسترسی به وضعی برتر و بالاتر (همو، ۱۳۷۵/۱۰/۰۸) و در مفهومی جامع، انتظار یک دنیای سرشار از عدالت، راستی، صمیمیت، انسانیت، معنویت، فضیلت، اخلاق انسانی صحیح و والا، دنیایی که در آن حاکمیت زر و زور، راهی نداشته باشد (همو، ۱۳۷۳/۱۰/۲۷).

قرآن کریم با قاطعیت تمام از پیروزی نهایی دین حق بر تمامی ادیان سخن گفته است:

«هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (صف: ۹، نیز: ر.ك: توبه: ۳۳ و فتح: ۲۸). وراثت زمین را برای بندگان صالح خداوند وعده داده است: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء: ۱۰۵). خداوند سبحان، بر مستضعفان زمین منت می‌گذارد و آن‌ها را پیشوا و وارث قرار می‌دهد: «وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص: ۵). آیات ۵۵ سوره نور، ۱۲۸ اعراف، ۵۴ مائده و نیز آیات دیگر در همین زمینه، نشان می‌دهد که این اندیشه در قرآن حکیم، به طور جدی و قوی حضور دارد. این اندیشه به تفسیر استاد شهید آیه‌الله مطهری: «بیش از هر چیز مشتمل بر عنصر خوش بینی نسبت به جریان نظام طبیعت و سیر تکاملی تاریخ و اطمینان به آینده و طرد عنصر بدبینی نسبت به پایان کار بشر است» (مطهری، ۱۳۷۳: ۶). امید و آرزو به تحقق این نوید و پایان خوش برای جهان در زبان روایات اسلامی «انتظار فرج» نامیده شده است (برزنونی، ۱۳۷۷: ۸۸).

مقاله «سازۀ مفهومی انتظار اندیشه مهدویت» (۱۳۹۸) با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، به منظور شناخت و تعریف سازۀ انتظار در مبانی تفکر اسلامی آن را حالت نفسانی و کیفیتی روحانی دانسته که گویای توجه و اشتیاق و آرزوی تحقق امر خیری است که تحقق آن نزدیک است و اگر واژه انتظار مفهوم عالی آن به گونه‌ای صحیح تفسیر و تبیین گردد، باعث نشاط روحی، معنوی و رشد اخلاقی گردیده و آیندۀ روشن و سعادت جاودانۀ انسان‌ها را تضمین می‌کند.

در این عرصه، با دو مفهوم متعارض از انتظار روبرویم: انتظار مثبت و انتظار منفی (برزنونی، ۱۳۷۵؛ همو، ۱۳۷۹؛ همو، ۱۳۸۳). برخی از این دو نوع برداشت به فعال و انقلابی در مقابل ایستا تعبیر کرده‌اند (اخوان کاطمی و حمیدی نسب، ۱۴۰۱). در همین راستا، مفصل‌بندی گفتمانی رویکرد ایستا یا غیرانقلابی را حول ظهور منجی، انسان محب، انتظار ایستایی، تقيه، بردباری و شکیبایی، پیکار فرسایشی و جنگ بزرگ دانسته‌اند که انجمن حجتیه، نماد اصلی آن است (همان: ۱۹) و مفصل‌بندی رویکرد انقلابی را حول امامت، دولت دینی - ولایت فقیه، کنش‌گر فعال و مسئولیت‌پذیر و تکلیف، قیام و مبارزۀ سیاسی، انتظار انقلابی، عقل‌گرایی و تشکیل حکومت اسلامی دانسته‌اند که امام خمینی رحمته‌الله علیه، نماد عینی آن است که ریشه در نگاه ایجابی آن امام راحل داشت (همان: ۲۶).

ویژگی‌های گفتمان انتظار

براساس پژوهش حاضر، گفتمان انتظار، واجد ویژگی‌هایی به شرح جدول زیر است:

جدول ۱: ویژگی‌های گفتمان انتظار

ردیف	ویژگی	توضیح
۱	جهان بینی خاص	گفتمان انتظار، معمولاً با جهان بینی خاص الهی همراه است، یعنی دیدگاه ویژه‌ای نسبت به ماهیت جهان، نقش انسان در آن و سرنوشت آینده.
۲	ارزش‌ها و هنجارها	این گفتمان، ارزش‌ها و هنجارهای خاصی را تبلیغ می‌کند که مرتبط با انتظار انقلابی مورد نظر است.
۳	شیوه‌های ارتباطی	گفتمان انتظار، با شیوه‌های ارتباطی خاص و سمبل‌ها و نمادهای خود همراه است.
۴	عمل‌گرایی مثبت	گفتمان انتظار، معمولاً منجر به نوعی عمل‌گرایی فعال می‌شود، یعنی پیروان آن برای تحقق انتظار آرمانی خود تلاش می‌کنند.

اساساً درک گفتمان انتظار، نیازمند بررسی دقیق زمینه تاریخی، اجتماعی و فرهنگی آن است. بدون در نظر گرفتن این زمینه‌ها، شناخت محتوا و پیامدهای گفتمان انتظار ممکن نیست. بنابراین، برای فهم بهتر مفهوم گفتمان انتظار، باید به حوزه و زمینه خاص آن توجه کرد. از سوی دیگر برای تحلیل شکاف گفتمانی میان «انتظار» ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف و دیگر گفتمان‌ها، باید گفتمان‌های مقایسه‌ای به طور مفصل شرح داده شوند. در ادامه، پس از بیان اهمیت و پیامدهای شکاف گفتمانی، به شرح اجمالی سه گفتمان لیبرالیسم، سکولاریسم و پوزیتیویسم علمی خواهیم پرداخت.

مبانی نظری

مفهوم «انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف» در اسلام و به ویژه تشیع، بر پایه منابع معتبری مانند قرآن کریم آیات مربوط به منجی، عدل الهی و قیامت در سوره‌های کهف، حج و شوری، نهج البلاغه با تأکید بر عدالت و حکومت آرمانی و روایات ائمه معصومین علیهم السلام در کتب حدیثی شیعه مانند کافی و بحار الانوار استوار است. هرچند قرآن به صراحت به امام زمان اشاره نکرده، تفاسیر و روایات، ظهور منجی، ویژگی‌های او و وقایع مرتبط با آن را تشریح می‌کنند، که این روایات اصلی‌ترین منبع برای تبیین ارزش‌ها، اهداف و پیش‌فرض‌های اعتقادی «انتظار» محسوب می‌شوند. آن‌چه در پی می‌آید با غور تحلیلی - اجتهادی در این منابع، به دست آمده است.

مفاهیم کلیدی گفتمان انتظار

امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام : شخصیت محوری گفتمان انتظار، که منجی بشریت و قائم به عدل الهی معرفی می‌شود. روایات، ویژگی‌های شخصیتی، علمی و سیاسی او را به نحو شایسته توصیف می‌کنند.

ظهور: رخداد محوری و هدف نهایی گفتمان، انتظار است. ظهور، به عنوان نقطه عطف تاریخی، نشان از برقراری عدل جهانی و پایان ظلم و ستم دارد.

غیبت: دوره‌ای بین زمان ولادت تا زمان ظهور امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام که خود به دو دوره غیبت صغرا و غیبت کبرا تقسیم می‌شود. در غیبت صغرا حدود ۷۰ سال پس از امامت او در سن ۵ سالگی، ۴ نایب خاص تحت عنوان نواب اربعه، واسطه فیض بین امام زمان و امت بودند. پس از این دوره، دوران طولانی غیبت کبرا آغاز شده است. درک این دوره و چگونگی ارتباط با امام در این دوران، بخش مهمی از گفتمان انتظار است. ما اکنون در دوره غیبت کبرا به سر می‌بریم.

عدل جهانی: هدف نهایی ظهور، برقراری عدالت الهی در سراسر جهان است. این مفهوم، ارزش‌ها و اهداف اصلی گفتمان انتظار را تعیین می‌کند.

انتظار فعال/مثبت: این مفهوم، بر نقش فعال منتظر در آماده‌سازی خود و جامعه برای ظهور تأکید دارد. این آمادگی، شامل تلاش برای اخلاق نیکو، تقویت ایمان، کسب دانش و مبارزه فعال با ظلم است.

ارزش‌ها

عدالت، ارزش محوری و هدف غایی گفتمان انتظار؛
حفظ امید و ایمان به وعده الهی، از ارزش‌های کلیدی؛
تقوا، پرهیزگاری و پایبندی به دستورهای دینی؛
مبارزه با ظلم و مقاومت در برابر ستم و بی‌عدالتی؛
اخلاق نیکو و رفتار شایسته و پرهیز از کارهای ناشایست.

اهداف

برقراری عدالت جهانی، به عنوان هدف نهایی و آرمانی؛
نابودی ظلم و ستم و پایان دادن به بی‌عدالتی و فساد در جهان؛
آرامش و سعادت بشریت و ایجاد جامعه‌ای عادلانه و امن برای همه انسان‌ها بدون تبعیض؛

تکامل معنوی و اخلاقی انسان و ارتقای سطح معنویت و اخلاق حاکمیت و اجتماع و افراد.

پیش فرض‌ها

اعتقاد به توحید و یکتایی بی‌همتای خدا و ولایت کلیه رسول اعظم خاتم صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام؛

اعتقاد راسخ به وجود و حیات امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و نقش هدایتی خورشیدوار او برای عالم و عالمیان؛

اعتقاد راسخ به تحقق وعده‌های الهی و امکان برقراری عدل جهانی با ظهور مصلح کل و نشستن او بر سریر عدالت؛

اعتقاد به نقش مؤثر، فعال و مثبت منتظران صالح در آماده‌سازی خود و جامعه برای ظهور مصلح کل.

درک صحیح از مفهوم انتظار، نیازمند مطالعه دقیق منابع اصلی و توجه به مکاتب فقهی و کلامی مختلف در شیعه است. تفاسیر و روایات متفاوت ممکن است در برخی جزئیات با یکدیگر اختلاف داشته باشند. بررسی ما در این نوشتار، یک نگاه کلی و خلاصه است و می‌تواند با مطالعات عمقی‌تر و جامع‌تر، بسط و تفصیل مناسب‌تر بیاید.

شرح گفتمان‌های دیگر

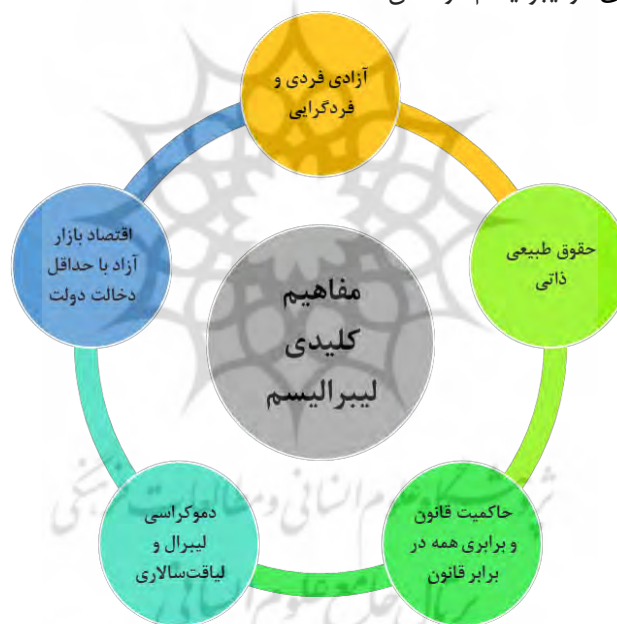
در ادامه، هریک از سه گفتمان جداگانه بررسی می‌شوند و مفاهیم کلیدی، ارزش‌ها، اهداف و پیش فرض‌های هر کدام مشخص می‌شود. شایان ذکر است که این موارد، ارائه‌های خلاصه در حد وسع این نوشتار است و هر کدام از این ایدئولوژی‌ها دارای شاخه‌ها و تفاسیر متفاوتی اند که می‌تواند منجر به اختلاف نظر شود.

لیبرالیسم

لیبرالیسم یک ایدئولوژی سیاسی، فرهنگی و اقتصادی است که بر آزادی فردی، حقوق طبیعی و محدودیت قدرت دولت تأکید ویژه دارد. لیبرالیسم، خواهان درجانی از آزادی در برابر تسلط یا هدایت دولت یا هر مؤسسه دیگر است که به زعم آنان تهدیدکننده آزادی بشر باشد (آقابخشی و غفاری‌راد، ۱۳۷۹: ج ۱، ۶۹۴). لیبرالیسم، خود از مؤلفه‌های مدرنیسم است و در نظر و عمل، از پروتستانتیسم^۱ بسیار مدد گرفته است (براتعلی‌پور، ۱۳۸۲: ۱۵-۱۷). در این

۱. نهضت اصلاح دینی قرن ۱۶

عرصه، لیبرالیسم فرهنگی به سه شاخهٔ سیاسی، اخلاقی و الهیاتی تقسیم می‌شود که نقطهٔ اشتراک این سه شاخه، جانب‌داری افراطی از آزادی‌های فردی و اجتماعی، ترویج اباحه‌گرانهٔ تساهل و تسامح و مقید نبودن به امر مطلق است. در همین راستا، تکیه بر عقل بدون در نظر گرفتن وحی؛ آزادی مبتنی بر فردگرایی (اومانیزم)؛ تساهل و تسامح با رویکرد نسبت‌گرایی مدرن از عناصر اصلی تفکر لیبرالیستی است. لیبرالیست‌ها دربارهٔ آزادی معتقدند که وحدت دین برای تنظیم مصالح جامعه، ضروری نیست و قانون باید عهده‌دار آزادی عقیده باشد (صلیبا، ۱۳۹۳: ۳۰۹-۳۱۰). آزادی خواهی لیبرالیست‌ها تا جایی پیش می‌رود که مرزهای دین را درنور دیده، انسان مدرن را برای تکلیف‌گریزی و بی‌قیدی نسبت به آموزه‌های دینی محق می‌پندارد. از این رو، لیبرالیسم، حاکمیت الهی را در جهان نمی‌پذیرد (کونل، ۱۳۵۷: ۱۹-۲۳).
مفاهیم کلیدی در لیبرالیسم در شکل ۱ آمده است.

شکل ۱: مفاهیم کلیدی لیبرالیسم

به هر تدبیر، لیبرالیسم با تأکید بر آزادی فردی و محدودیت قدرت دولت، با جنبه‌های خاصی از گفتمان انتظار که بر نقش رهبری الهی و دخالت الهی در امور جامعه تأکید دارند، می‌تواند در تضاد باشد.

ارزش‌ها: آزادی بیان، آزادی مذهب، برابری برابر قانون، مالکیت خصوصی، مسئولیت

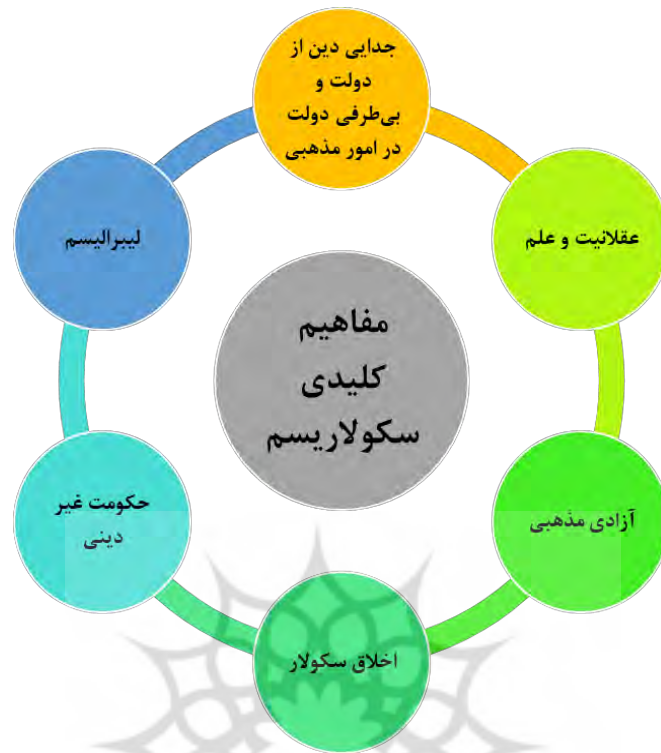
فردی، خودگردانی، رقابت.

اهداف: حفاظت از آزادی‌های فردی، ایجاد جامعه‌ای عادلانه و دموکراتیک، بهبود رفاه اقتصادی، ترویج رشد اقتصادی، محافظت از حقوق اقلیت‌ها، کاهش نابرابری در برخی شاخه‌ها.

پیش‌فرض‌ها: وجود حقوق طبیعی ذاتی در انسان، اهمیت خرد فردی، قابلیت افراد برای اتخاذ تصمیم‌های منطقی برای خودشان، اهمیت بازار آزاد به عنوان مکانیزم تخصیص منابع کارآمد، ضرورت محدودیت قدرت دولت برای حفاظت از آزادی‌های فردی. با این حال، در مورد میزان دخالت دولت در اقتصاد و جامعه، میان لیبرالیسم کلاسیک و لیبرالیسم رفاه، اختلاف نظر وجود دارد.

سکولاریسم

سکولاریسم یک ایدئولوژی سیاسی و اجتماعی است که بر جدایی دین از دولت و زندگی عمومی تأکید دارد. از نظر اصطلاح این واژه در سیر تاریخ، معانی گوناگونی به خود گرفته است: اولین بار در معاهده وستفالی (۱۶۴۸) به مفهوم خروج سرزمین‌هایی از تملک کلیسا به کار رفت. پس از آن به مرور، معانی دیگری همچون، ترخیص کشیشان، تفکیک دین از سیاست، تفوق دولت بر کلیسا، تقلیب دین، و در نهایت طرد دین از ساحت حیات اجتماعی انسان را به خود گرفت. شاید بتوان به عنوان یک تعریف نسبتاً جامع در معنای نهایی و مصطلح آن بگوییم: سکولاریسم عبارت است از، گرایشی که طرفدار و مروج حذف یا بی‌اعتنایی و به حاشیه راندن نقش دین در ساحت‌های مختلف حیات انسانی از قبیل سیاست، حکومت، علم، عقلانیت، اخلاق و... است. سکولاریسم در این معنای مشخص عمده‌تأ یکی از ویژگی‌های تمدن و فرهنگ دوره‌های جدید است و یکی از مؤلفه‌های مدرنیته غربی محسوب می‌شود (نصری، ۱۳۹۸: ۳۵۵-۳۵۴) که برخی آن را نخستین شاخصه مدرنیته دانسته‌اند (نجفی، ۱۳۹۰: ۱۸۱). مفاهیم کلیدی در سکولاریسم در شکل ۲ آمده است.

شکل ۲: مفاهیم کلیدی سکولاریسم

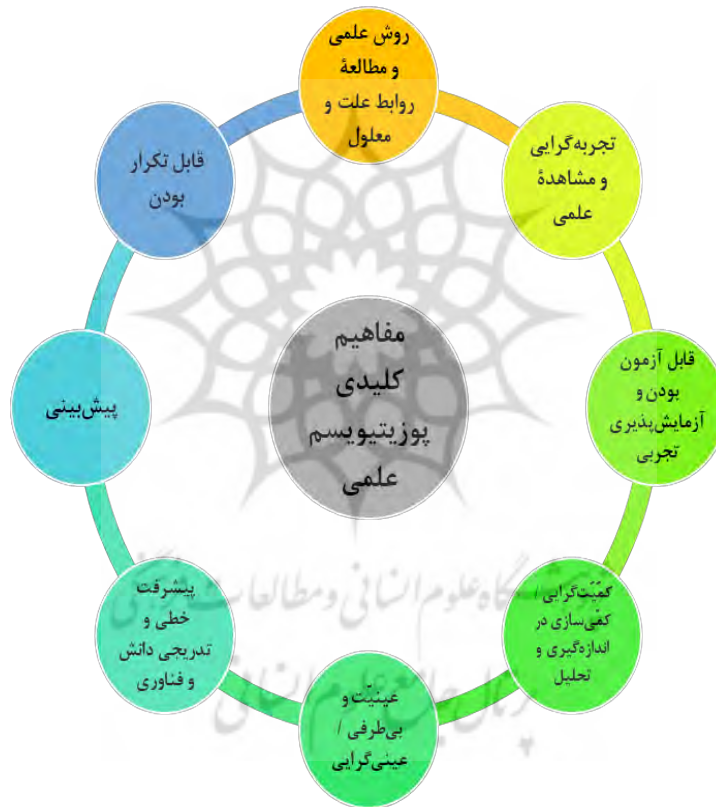
سکولاریسم با تأکید بر جدایی دین از دولت و زندگی عمومی، با جنبه‌هایی از گفتمان انتظار که بر نقش دین در جامعه و حکومت آرمانی مذهبی تأکید دارد، در تضاد قرار می‌گیرد. ارزش‌ها: آزادی بیان، آزادی مذهب، برابری برابر قانون، حاکمیت قانون، عقلانیت، علم. اهداف: جلوگیری از دخالت دین در سیاست و حکومت، حفاظت از حقوق اقلیت‌ها و آزادی‌های فردی، ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر عقلانیت و علم، ترویج تفکر انتقادی. پیش‌فرض‌ها: توانایی عقل و علم در حل مشکلات بشریت، ضرورت جدایی دین از دولت برای حفاظت از آزادی و جلوگیری از تعصب و افراط‌گرایی، وجود حقوق برابر برای افراد با هر نوع باور یا بی‌باوری مذهبی.

شایان ذکر است که در مورد چگونگی تعامل دولت با ادیان و نقش دین در زندگی خصوصی، میان سکولاریسم سخت‌گیرانه و سکولاریسم لیبرال، اختلاف نظر وجود دارد.

پوزیتیویسم علمی

پوزیتیویسم علمی یک رویکرد فلسفی به دانش است که بر مشاهده تجربی، اندازه‌گیری دقیق و روش‌های علمی تجربی برای دستیابی به دانش تأکید دارد. اثبات‌گرایی بر دو گونه اثبات‌گرایی کلاسیک و اثبات‌گرایی منطقی تقسیم می‌شود که هر دو گونه آن، اساساً مبتنی بر تعمیم روش علوم طبیعی در علوم اجتماعی هستند (دورانت، ۱۳۹۸: ج ۶، ۴۴۸-۴۴۹؛ نقیب‌زاده، ۱۳۸۳: ۹-۱۲؛ علیزاده، ۱۳۸۱: ۲۳۵-۲۳۸؛ کاپلستون، ۱۳۸۲: ج ۵؛ دارک، ۱۳۷۸؛ مگی، ۱۳۷۲؛ تسوایک، ۱۳۷۶).

مفاهیم کلیدی در پوزیتیویسم علمی در شکل ۳ آمده است.

شکل ۳: مفاهیم کلیدی پوزیتیویسم علمی

پوزیتیویسم علمی با تأکید بر مشاهده تجربی و روش‌های علمی تجربی، با جنبه‌هایی از گفتمان انتظار که بر باورهای فراطبیعی، عناصر ماوراءالطبیعه و وقایعی که نمی‌توان آن‌ها را با

روش‌های علمی تجربی توضیح داد، با نوعی تضاد مواجه می‌شود. ارزش‌ها: دقت، صحت، بی‌طرفی، شفافیت، تکرارپذیری، منطقی بودن. اهداف: کشف قوانین حاکم بر طبیعت و جامعه، بهبود زندگی بشری از طریق پیشرفت علمی و فناوریانه، حل مشکلات اجتماعی و علمی با استفاده از روش علمی. پیش‌فرض‌ها: وجود نظم و قوانین در جهان، توانایی عقل و علم برای درک این قوانین، اهمیت روش علمی به عنوان تنها روش معتبر برای کسب دانش، تفکیک بین دانش علمی و اعتقادات شخصی.

این دیدگاه همچنین منجر به دیدگاه‌های مختلفی در مورد حدود علم و کاربرد آن در حوزه‌های اخلاقی و اجتماعی شده است.

شایان ذکر است که این سه‌گفتمان با یکدیگر ارتباط و تأثیر و تأثر متقابل دارند و مطالعه آن‌ها به طور جداگانه، نمی‌تواند تصویر کامل از واقعیت را ارائه دهد. همچنین، این گفتمان‌ها در عمل دارای تنوع زیادی هستند و تفسیرهای متعددی از هرکدام وجود دارد. در این مقاله، تلاش کردیم بیش‌تر به اشتراک‌ها بپردازیم و متناسب با آن‌ها، بحث خود را دنبال کنیم.

نظریه‌های مرتبط با گفتمان

برای تحلیل نظام‌مند شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و سه‌گفتمان غالب معاصر، می‌توان از چندین نظریه تحلیل گفتمان استفاده کرد. هر نظریه، رویکرد و تمرکز متفاوتی دارد که می‌تواند جنبه‌های خاصی از این شکاف را روشن کند. در ادامه به برخی از مهم‌ترین نظریه‌ها و نحوه کاربرد آن‌ها اشاره می‌کنیم.

نظریه میشل فوکو^۱

تمرکز نظریه میشل فوکو (۱۹۲۶-۱۹۸۴م)، بر «قدرت، دانش و گفتمان»^۲ است. به باور فوکو، دانش و حقیقت، محصول روابط قدرت است و گفتمان‌ها، ابزارهای اصلی تولید و بازتولید قدرت به شمار می‌روند. او به جای جستجوی حقیقت مطلق، به بررسی چگونگی تولید و پراکندگی دانش و حقیقت در گفتمان‌های مختلف می‌پرداخت (دریفوس و رابینو، ۱۳۷۸؛ فوکو، ۱۳۷۸؛ همو، ۱۳۸۴؛ همو، ۱۳۹۰؛ همو، ۱۳۹۱؛ هوراکس، ۱۳۷۹؛ هارلند، ۱۳۹۵؛ باقری و دیگران، ۱۳۹۴؛ جلابی پور، ۱۳۸۷؛ جهاننگلو، ۱۳۸۴).

1. Foucault
2. Power, knowledge and discourse

کاربرد این نظریه در تحلیل شکاف گفتمانی، قابل تأمل است. با استفاده از نظریه فوکو، می‌توان بررسی کرد که چگونه گفتمان انتظار و گفتمان‌های غالب معاصر، دانش و حقیقت‌های متفاوتی را تولید و تثبیت می‌کنند. چگونه این گفتمان‌ها با به‌کارگیری ابزارهای قدرت (کنترل اجتماعی، رسانه‌ها، نهادهای آموزشی) بر تولید و پراکندگی دانش تأثیر می‌گذارند؟ چگونه هر گفتمان «دیگری» خود را تعریف و محدود می‌کند؟ کدام گفتمان‌ها در فضای قدرت غالب هستند و چطور هژمونی خود را حفظ می‌کنند؟ در همین راستا، مطالعه مکان‌هایی که گفتمان‌ها در آن تولید و بازتولید می‌شوند (مساجد، دانشگاه‌ها، رسانه‌ها) می‌تواند بسیار مفید باشد.

نظریه لاکلاو و موفه^۱

تمرکز این نظریه، بر «هژمونی، هویت و مبارزه»^۲ است. لاکلاو و موفه بر نقش گفتمان در ساخت هویت‌های سیاسی و فرهنگ تأکید می‌کنند. آن‌ها مفهوم «هژمونی» را به عنوان قدرت غالب یک گفتمان بر گفتمان‌های دیگر بررسی می‌کنند. به عقیده آن‌ها، هژمونی هرگز کامل نیست و همیشه با مقاومت و مبارزه روبه‌رو است.

نظریه گفتمان تمرکز بر ظرفیت‌های یک بیان خاص به منزله مفصل‌بندی دارد: این بیان با قراردادن عناصر یک رابطه خاص با عناصر دیگر، چه معنایی را ایجاد و چه معنایی بالقوه‌ای را طرد می‌کند؟ یک مفصل‌بندی خاص به چه گفتمان/گفتمان‌هایی متکی است و چه گفتمان/گفتمان‌هایی را بازتولید می‌کند؟ یکی از راه‌های پاسخ به این پرسش‌ها شناسایی گره‌گاه‌ها است: کدام نشان‌ها جایگاه ممتازی دارند و چگونه رابطه با دیگر نشانه‌های گفتمان تعریف شده‌اند؟ وقتی نشانه‌های گره‌گاه را یافتیم می‌توانیم بررسی کنیم که دیگر گفتمان‌ها چگونه این نشانه‌ها (دال‌های سیال) را تعریف می‌کنند و با بررسی رویه‌های رقیب نسبت دادن محتوا به دال‌های سیال می‌توانیم رفته‌رفته نزاع‌های موجود بر سر معنا را بشناسیم. با این روش می‌توان به تدریج ساختاربندهای ناتمامی را که گفتمان‌های قلمروهای خاص ایجاد کرده‌اند نشان داد. براین اساس، نظریه لاکلاو و موفه علاقه‌مند به تحلیل چگونگی ساخته شدن و تغییر ساختار قالب گفتمان است. برای این کار، باید بررسی کرد که چگونه مفصل‌بندی‌ها پیوسته گفتمان‌ها را بازتولید می‌کنند، به چالش می‌کشند و تغییر می‌دهند (یورگنسن، فیلیپس، ۱۳۹۸: ۶۳).

1. Laclau & Mouffe
2. Hegemony, identity and struggle

با گزیده برداری از دیدگاه لاکلائو و موفه (۱۹۸۵: ۱۰۵) می‌توان گفت گفتمان‌ها با مفصل‌بندی باورها، ارزش‌ها، ایده‌ها و سنن بومی و مرتبط‌کردن آن‌ها به یکدیگر، فرهنگ بومی را معنادار می‌کنند و با حفظ این مفصل‌بندی خاص، به تداوم معناداری فرهنگ کمک می‌کنند. بدون این مفصل‌بندی، ارزش‌های فرهنگی در تمایز با یکدیگر، فاقد معناداری به نظر خواهند آمد و حتی در صورت انتقال از نسلی به نسل دیگر، معنایی را که در ترکیب با سایر باورها داشتند، منتقل نمی‌کنند (میرمحمدی، ۱۳۹۴: ۶۳).

کاربرد این نظریه در تحلیل شکاف گفتمانی، قابل تأمل است. با استفاده از این نظریه، می‌توان بررسی کرد که چگونه گفتمان انتظار و سه گفتمان دیگر، هویت‌های مختلفی را شکل می‌دهند و برای کسب هژمونی با یکدیگر رقابت می‌کنند. کدام گفتمان در جامعه معاصر، هژمونیک‌تر است؟ چگونه گفتمان انتظار تلاش می‌کند تا هژمونی خود را حفظ یا گسترش دهد یا در برابر هژمونی گفتمان‌های دیگر مقاومت می‌کند؟ نقش «نشانه‌شناسان» و «مفاهیم کلیدی» در ساخت هژمونی چیست؟

نظریه نورمن فرکلمن^۱

تمرکز این نظریه، بر «تحلیل انتقادی گفتمان^۲» است. فرکلمن بر جنبه‌های زبان‌شناختی، زبانی و اجتماعی گفتمان، تأکید دارد و به بررسی چگونگی استفاده از زبان برای ایجاد معانی اجتماعی و تثبیت روابط قدرت می‌پردازد. رویکرد انتقادی مدعی است که ناگفته‌ها یا همان گزاره‌های تلویحی، منشأ ایدئولوژیک دارند که در گفتمان یافت می‌شوند و در تعیین جایگاه مردم به عنوان فاعلان اجتماعی نقش ایفا می‌کنند. یک نظم گفتمانی همچنین متضمن مفروض‌هایی درباره روابط اجتماعی نیز هست که شالوده اعمال تعاملی‌اند (حقیقت، ۱۳۹۴: ۵۴۱). در واقع تحلیل گفتمان انتقادی، نسخه توسعه‌یافته‌تر از تحلیل گفتمان است که بر ارتباط و نسبت زبان و رویدادهای اجتماعی همچون سیاست‌گذاری تمرکز می‌کند. تحلیل گفتمان انتقادی، گفتمان را به عنوان نمودی از کردار اجتماعی دیده و درباره این مسأله بحث می‌کند که تمام ابزارها و کاربردهای زبانی، موقعیت‌های ایدئولوژیک را رمزگذاری می‌کند (Shahiditabar, 2017: 234). ماریا یورگنسن و لوئیس فیلیپس معتقدند که رویکردهای تحلیل گفتمان انتقادی همگی پنج خصلت مشترک دارند- Jorgensen and Phillips, 2002: 61- (64):

1. Fairclough
2. Critical analysis of discourse

- خصلت ساختارها و فرآیندهای اجتماعی و فرهنگی تا حدی زبانی - گفتمانی است.
- گفتمان هم تأسیس کننده است و هم تأسیس شده.
- استفاده از زبان باید در درون بافت اجتماعی اش تحلیل شود.
- کارکردهای گفتمان ایدئولوژیک است.

- تحلیل گفتمان انتقادی مقید به پژوهش انتقادی با هدف رهایی بخشی است.
هدف از تحلیل انتقادی یک گفتمان، کشف ارتباط میان زبان، ایدئولوژی و قدرت و نشان دادن باورها و ارزش‌های ایدئولوژیکی است که به صورت طبیعی جلوه یافته‌اند (مظفری، ۱۳۹۶: ۷۹). نورمن فرکلاف تحلیل گفتمان را توسعه یک چارچوب تحلیلی برای مطالعه زبان در رابطه با قدرت و ایدئولوژی می‌داند. رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، سیری تکوینی از تحلیل گفتمان در مطالعه‌های زبان شناختی است که تحلیل گفتمان را از سطح بافت موقعیت فرد به سطح کلان یعنی جامعه، تاریخ و ایدئولوژی وسعت بخشیده است (کلانتری، ۱۳۸۸: ۸). از نظر فرکلاف، زبان یک کردار اجتماعی است و این کردار چند مفهوم ضمنی را دربرمی‌گیرد: زبان، بخشی از جامعه است و خارج از آن نیست، فرآیندی اجتماعی و مشروط به سایر بخش‌های غیرزبانی جامعه است (رک: آقاگلزاده، ۱۳۸۶: ۳).

روش فرکلاف به نسبت سایر رویکردها از عمق بیش‌تری در تحلیل بهره‌مند است؛ زیرا او متن را در سه مرحله توصیف (تحلیل واژگان، تحلیل ویژگی‌های دستوری، ساختارهای متنی)، تفسیر (بافت موقعیتی و نوع گفتمان، بافت بینامتنی و پیش‌فرض‌ها) و تبیین (میزان تأثیرپذیری گفتمان از ساختارهای نهادی و تأثیرگذاری بر آن، میزان تأثیرپذیری گفتمان از ساختارهای اجتماعی و تأثیرگذاری بر آن)، مورد بررسی قرار می‌دهد (برگرفته از: نصرت‌پناه و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۳).

از این نظریه نیز در تحلیل شکاف گفتمانی، می‌توان بهره برد. با استفاده از نظریه فرکلن، می‌توان به تحلیل عناصر زبانی و ساختاری گفتمان‌های مختلف پرداخت. چگونه انتخاب کلمات، ساختار جمله‌ها و استعاره‌ها به ایجاد معانی و نگرش‌های خاص منجر می‌شود؟ چگونه هر گفتمان «واقعیت» را به نحوی خاص تعریف می‌کند؟ در همین راستا، تحلیل متون مذهبی، سیاسی، علمی و رسانه‌ای می‌تواند بسیار مفید باشد.

نظریه جودیت باتلر^۱

تمرکز این نظریه، بر «عملکرد گفتمان در ساخت هویت‌ها و جنسیت»^۲ است. به باور باتلر، هویت‌ها به جای چیزهای ثابت و پیشین، از طریق عملکرد و تکرار گفتمان‌ها ساخته می‌شوند (باتلر، ۱۴۰۰). باتوجه به این‌که گفتمان انتظار، هویتی معنوی و مذهبی را ایجاد می‌کند و گفتمان‌های غالب هویت‌هایی مبتنی بر عقلانیت، فردگرایی و علم را ترویج می‌دهند، نظریه باتلر می‌تواند در تحلیل تعامل و مبارزه این هویت‌ها و گفتمان‌ها، مفید باشد. به‌هرتدبیر، با ترکیب و استفاده از این نظریه‌ها و با بررسی متون، گفتگوها، رسانه‌ها و کنش‌های اجتماعی مربوط به هر گفتمان، می‌توان به یک درک سیستماتیک و نظام‌مند از شکاف گفتمانی و عوامل مؤثر بر آن رسید. در همین راستا، توجه به زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز ضروری است.

تحلیل شکاف گفتمانی

مقایسه مستقیم مفاهیم، ارزش‌ها، اهداف و پیش‌فرض‌های «انتظار» در اسلام با هر یک از سه گفتمان دیگر، نیازمند توجه دقیق به ظرایف هرکدام است. نقاط اختلاف و تضاد می‌تواند بسیار پیچیده و چندوجهی باشد. در ادامه خلاصه‌وار به این مقایسه پرداخته شده است.

انتظار و لیبرالیسم

جدول ۲: نقاط اختلاف و تضاد انتظار و لیبرالیسم

ویژگی	انتظار	لیبرالیسم	نقاط اختلاف و تضاد
مفاهیم کلیدی	ظهور امام زمان، عدل جهانی، غیبت، انتظار فعال، ولایت	آزادی فردی، حقوق طبیعی، حاکمیت قانون، دموکراسی، بازار آزاد	در انتظار، حاکمیت مطلق امام علیه‌السلام در یک نظام آرمانی وجود دارد که با اصل آزادی فردی در لیبرالیسم تا حدودی مغایرت دارد. مفهوم عدل جهانی در انتظار، ممکن است با مفهوم بازار آزاد در لیبرالیسم در تعارض باشد.
ارزش‌ها	عدالت، امید، تقوا، مبارزه با ظلم، اخلاق نیکو، اطاعت از ولایت	آزادی بیان، آزادی مذهب، برابری برابر قانون، مالکیت خصوصی، مسئولیت	اگرچه هر دو بر عدالت تأکید دارند، اما مفهوم عدالت در انتظار، مبنی بر یک نظام الهی و مذهبی است، اما در لیبرالیسم معمولاً بر عدالت

1. Judith Butler

2. The performance of discourse in the construction of identities and gender

ویژگی	انتظار	لیبرالیسم	نقاط اختلاف و تضاد
		فردی، رقابت	اجتماعی و اقتصادی با تأکید بر حقوق فردی استوار است.
اهداف	برقراری عدل جهانی، نابودی ظلم و ستم، آرامش و سعادت بشریت، تکامل معنوی	حفاظت از آزادی‌های فردی، ایجاد جامعه‌ی دموکراتیک، بهبود رفاه اقتصادی، ترویج رشد اقتصادی	اهداف انتظار دارای ابعاد معنوی و الهی قوی‌تری است، اما لیبرالیسم معمولاً بر اهداف دنیوی و مادی تمرکز می‌کند.
پیش‌فرض‌ها	توحید، ولایت ائمه، وجود امام زمان، امکان ظهور	حقوق طبیعی، اهمیت خرد فردی، قابلیت افراد برای تصمیم‌گیری منطقی، اهمیت بازار آزاد	پیش‌فرض‌های انتظار مبنای مذهبی دارد، اما لیبرالیسم بر عقلانیت و تجربه‌ی انسانی بدون تأکید بر اصل الهی، متکی است.

انتظار و سکولاریسم

جدول ۳: نقاط اختلاف و تضاد انتظار و سکولاریسم

ویژگی	انتظار	سکولاریسم	نقاط اختلاف و تضاد
مفاهیم کلیدی	ظهور امام زمان، عدل جهانی، غیبت، انتظار فعال، ولایت	جدایی دین از دولت، آزادی مذهبی، عقلانیت، علم	مبنای انتظار مذهبی و الهی است در حالی که سکولاریسم بر جدایی دین از دولت و حاکمیت عقل و علم تأکید دارد. این دو با هم در تضادند.
ارزش‌ها	عدالت، امید، تقوا، مبارزه با ظلم، اخلاق نیکو	آزادی بیان، آزادی مذهب، برابری برابر قانون، حاکمیت قانون، عقلانیت	اگرچه هر دو بر آزادی مذهب تأکید دارند، اما انتظار آزادی را در چارچوب مذهب و ولایت تعریف می‌کند، در حالی که سکولاریسم آزادی را بدون دخالت دین می‌خواهد.
اهداف	برقراری عدل جهانی، نابودی ظلم و ستم	جلوگیری از دخالت دین در سیاست، حفاظت از حقوق اقلیت‌ها	هدف اصلی انتظار، برقراری حکومت الهی است که با هدف سکولاریسم در جدایی دین از دولت در تضاد است.
پیش‌فرض‌ها	توحید، ولایت ائمه، وجود امام زمان	توانایی عقل و علم در حل مشکلات، ضرورت جدایی دین از دولت	سکولاریسم پیش‌فرض‌های مذهبی انتظار را رد می‌کند و بر نقش عقل و علم تأکید دارد.

انتظار و پوزیتیویسم علمی

جدول ۴: نقاط اختلاف و تضاد انتظار و پوزیتیویسم علمی

ویژگی	انتظار	پوزیتیویسم علمی	نقاط اختلاف و تضاد
مفاهیم کلیدی	ظهور امام زمان، عدل جهانی، غیبت، انتظار فعال، ولایت، معجزات	عینی‌گرایی، تجربی‌گرایی، قابل مشاهده بودن، قابل اندازه‌گیری بودن، روش علمی	انتظار بر پدیده‌های فراتر از قابل اندازه‌گیری و مشاهده علمی مثل معجزات و غیب تأکید دارد اما پوزیتیویسم فقط بر داده‌های قابل اندازه‌گیری متکی است.
ارزش‌ها	عدالت، امید، ایمان، تقوا	دقت، صحت، بی‌طرفی، شفافیت	ارزش‌های انتظار بر ایمان، امید و اعتقادات مذهبی استوار است اما پوزیتیویسم بر دقت و صحت علمی تأکید دارد.
اهداف	برقراری عدل جهانی، نابودی ظلم و ستم	کشف قوانین حاکم بر طبیعت، بهبود زندگی بشری از طریق پیشرفت علمی	پوزیتیویسم به دنبال حل مسائل از طریق روش علمی است اما انتظار بر ظهور یک رهبر الهی برای برقراری عدالت جهانی تأکید دارد.
پیش‌فرض‌ها	توحید، ولایت ائمه، وجود امام زمان، امکان معجزات	وجود نظم و قوانین در جهان، توانایی عقل و علم برای درک این قوانین	پوزیتیویسم معجزات و امور فراطبیعی را رد می‌کند اما انتظار بر وجود آن‌ها تأکید دارد.

به‌عنوان جمع‌بندی این بخش باید بگوییم، اختلاف‌های اصلی میان «انتظار» و سه‌گفتمان دیگر، در مبانی فکری، رویکرد به دنیا و روش‌های حل مشکلات است. انتظار بر پایه اعتقادات مذهبی و الهی استوار است و یک دیدگاه غایی و معنوی به زندگی دارد. در مقابل، سه‌گفتمان دیگر عمدتاً بر عقلانیت مادی، تجربی و علمی متکی‌اند. این تفاوت‌های اساسی، به وجود تضادها و شکاف‌های گسترده‌ای بین این گفتمان‌ها منجر می‌شود. یادآوری این نکته نیز شایسته است که این مقایسه به صورت کلی و خلاصه است و هر یک از این گفتمان‌ها خود دارای تنوع و شاخه‌های مختلفی هستند که در جای خود قابل بحث، بررسی و موشکافی دقیق علمی است که از حوصله این نوشتار خارج است.

بررسی دلایل پیدایش و تداوم این شکاف گفتمانی

این شکاف ناشی از عوامل پیچیده تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است که به تدریج شکل گرفته و تداوم یافته است. مهم‌ترین عوامل به شرح زیرند:

عوامل تاریخی: ظهور دولت‌های مدرن و گسترش لیبرالیسم و سکولاریسم، باعث کاهش نقش مذهب در سیاست و اجتماع شد. فرایند مدرنیزاسیون و سکولاریزاسیون، دیدگاه‌های

علمی و عقلانی را جایگزین باورهای دینی کرد. استعمار غرب و نفوذ فرهنگی آن، به ترویج گفتمان‌های سکولار و تضعیف گفتمان‌های مذهبی انجامید.

عوامل فرهنگی: گفتمان انتظار بر نظام الهی و عدالت جهانی تأکید دارد، درحالی که گفتمان‌های غالب بر عقلانیت انسانی و علم متمرکزند. اختلاف در تفسیر متون دینی بین سنت‌گرایان و مدرنیست‌ها، بر شکاف دامن زد. نقش رسانه‌ها و نظام‌های آموزشی در تقویت گفتمان‌های سکولار و کم‌رنگ کردن گفتمان انتظار را نمی‌توان نادیده گرفت.

عوامل اجتماعی: گفتمان انتظار در برخی گروه‌ها قوی‌تر است، درحالی که گفتمان‌های غالب در میان تحصیل‌کردگان و طبقات مرفه نفوذ بیش‌تری دارند. فاصله گرفتن نسل جوان از گفتمان انتظار به دلیل تفاوت در تربیت و تأثیر رسانه‌ها و نیز ضعف ارتباط مؤثر حاملان گفتمان انتظار با جامعه و ارائه نکردن استدلال‌های قانع‌کننده، از عوامل اجتماعی است.

عوامل سیاسی: سیاست‌های دولتی سکولار و لیبرال، گفتمان انتظار را محدود می‌کنند. رقابت ایدئولوژیک بین گفتمان انتظار و گفتمان‌های حاکم، محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی بر تبلیغ و گسترش گفتمان انتظار را می‌افزاید.

تداوم این شکاف، گذشته از عوامل تاریخی، نتیجه تعامل عوامل ساختاری (سیاسی و اجتماعی) و فرهنگی است و برای درک آن باید تحلیل چندبعدی صورت گیرد. همچنین، انتخاب‌های فردی نیز در پذیرش یا رد هر گفتمان، مؤثر است.

بررسی پیامدهای این شکاف برای افراد، جامعه و سیاست

شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و سه گفتمان دیگر، به دلایل متعددی اهمیت دارد و پیامدهای قابل توجهی در سطوح مختلف فردی، اجتماعی و سیاسی در پی دارد. جدول ۵، اهمیت شکاف را تبیین می‌کند.

جدول ۵: اهمیت شکاف

ردیف	عنوان اهمیت	توضیح
۱	چالش هویت و مشروعیت	این شکاف، هویت دینی و اجتماعی افراد و گروه‌های پای‌بند به گفتمان انتظار را به چالش می‌کشد. وقتی ارزش‌ها و باورهای این گفتمان با ارزش‌های غالب در جامعه مانند لیبرالیسم و سکولاریسم در تضاد باشد، منجر به احساس بیگانگی، ناامنی هویتی، و در برخی موارد، مقاومت در برابر نهادها و قوانین موجود می‌شود. همچنین، مشروعیت ادعاهای دینی و اجتماعی مبتنی بر گفتمان انتظار ممکن است به چالش کشیده شود.
۲	محدودیت‌های	این شکاف، موجب محدودیت در برقراری گفتگو و تعامل بین گروه‌های

ردیف	عنوان اهمیت	توضیح
	تعامل و گفتگو	مختلف در جامعه می‌شود. اختلاف‌های عمیق ایدئولوژیکی، زمینه را برای سوء تفاهم، تنش و حتی درگیری فراهم می‌آورد. فقدان زمینه‌های مشترک برای گفتگو، حل مسائل اجتماعی را دشوارتر می‌کند.
۳	مسائل سیاسی و اجتماعی	شکاف گفتمانی می‌تواند منجر به قطبی شدن جامعه و افزایش تنش‌های سیاسی شود. گروه‌های پای‌بند به گفتمان انتظار، ممکن است در مواجهه با قوانین و سیاست‌های مبتنی بر گفتمان‌های غالب، مخالفت کنند. این مخالفت‌ها می‌توانند منجر به نابسامانی‌های اجتماعی، اعتراض‌ها و حتی خشونت شود.
۴	تأثیر بر برنامه‌ریزی اجتماعی	درک نکردن گفتمان انتظار می‌تواند بر برنامه‌ریزی‌های دولتی و اجتماعی تأثیر منفی بگذارد. از جمله، طراحی سیاست‌های ناکارآمد و به جای حل مسائل، تشدید آنها.

جدول ۶، پیامدهای کلی شکاف را واکاوی می‌کند.

جدول ۶: پیامدهای کلی شکاف

ردیف	عنوان پیامد	توضیح
۱	افراط‌گرایی	در مواردی، شکاف گفتمانی می‌تواند به رادیکالیسم و افراط‌گرایی منجر شود. احساس بیگانگی و بی‌اعتمادی، بعضی افراد را به سمت گرایش‌های افراطی می‌راند.
۲	جدایی و انزوای اجتماعی	افراد و گروه‌های پای‌بند به گفتمان انتظار، در صورت اقلیت بودن، ممکن است از جامعه جدا شده و در گروه‌های خود انزوای اجتماعی پیدا کنند.
۳	تضعیف اعتماد اجتماعی	شکاف گفتمانی می‌تواند اعتماد متقابل در جامعه را تضعیف کند و به همکاری نکردن بین گروه‌های مختلف و نابسامانی‌های اجتماعی منجر شود.
۴	اختلاف نظر در زمینه‌های مختلف	از سیاست‌گذاری‌های اقتصادی تا مسائل فرهنگی و آموزشی، این شکاف می‌تواند منجر به اختلاف نظر و تضادهای جدی شود که پیشرفت و انسجام اجتماعی را با مشکل مواجه می‌کند.
۵	جلوگیری از توسعه و پیشرفت	تنش‌های مداوم ناشی از این شکاف، می‌تواند از توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه جلوگیری کند.

شناخت و درک دقیق این شکاف گفتمانی و پیامدهای آن، برای حل مسائل اجتماعی، ایجاد انسجام جامعه و برقراری گفتگوی سازنده بین گروه‌های مختلف بسیار مهم است.

گذشته از پیامدهای کلی، شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و سه گفتمان غالب معاصر، پیامدهای متعددی برای افراد، جامعه و سیاست دارد. این پیامدها می‌توانند مثبت، منفی یا ترکیبی از هر دو باشند و شدت آن‌ها بستگی به زمینه‌های اجتماعی،

فرهنگی و سیاسی دارد. در ادامه به برخی از مشکلات ناشی از این شکاف اشاره می‌شود. پیامدها برای افراد، موجب سردرگمی هویتی، تنازع درونی، کاهش مشارکت اجتماعی، افراط‌گرایی و بی‌ثباتی فردی می‌شود. تضاد بین هویت دینی و ارزش‌های جامعه، منجر به احساس بیگانگی و انزوای اجتماعی می‌شود. تعارض بین باورهای مذهبی و انتظارات جامعه، باعث بحران‌های روحی و روانی می‌گردد. احساس ناهمخوانی با ارزش‌های غالب، افراد را از فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی دور می‌کند. برخی برای اثبات هویت خود به خشونت یا افراط (مذهبی یا سکولاریستی) روی می‌آورند. ابهام در مورد آینده به ویژه در زمینه ظهور، برنامه‌ریزی زندگی را مختل می‌کند.

پیامدها برای جامعه، موجب قطبی‌سازی، کاهش انسجام اجتماعی، مانع توسعه، تشدید مشکلات اجتماعی و افزایش بی‌اعتمادی می‌شود. شکاف بین گروه‌های متضاد، تعامل‌های اجتماعی را دشوار می‌کند. نبود توافق بر سر ارزش‌های اساسی، پیوندهای اجتماعی و سرمایه اجتماعی را تضعیف می‌نماید. اختلاف‌های ایدئولوژیک، پیشرفت ملی و تصمیم‌گیری‌های کلان را مختل می‌کند. نبود گفتمان مشترک، حل چالش‌ها را به تأخیر می‌اندازد و بی‌اعتمادی بین گروه‌ها و نهادهای دولتی تشدید می‌شود.

پیامدها برای سیاست، موجب بی‌ثباتی سیاسی، تضعیف حاکمیت قانون، ناکارآمدی سیاست‌گذاری، تنش‌های فرقه‌ای و احیاناً مداخله خارجی می‌شود. تنش بین گروه‌ها برای کسب قدرت افزایش می‌یابد. نبود اجماع بر سر ارزش‌ها، موجب نقض چارچوب‌های قانونی می‌شود. اختلاف نظر بر سر اولویت‌ها، برنامه‌ریزی ملی را مختل می‌کند. در جوامع چندفرهنگی، اختلاف‌های مذهبی و سیاسی تشدید می‌شود. شکاف‌های داخلی، زمینه را برای نفوذ قدرت‌های بیگانه فراهم می‌کند.

راه‌حل‌های پیشنهادی، گفت‌وگوی ملی با ایجاد فضای بحث مبتنی بر احترام متقابل و مدارا، شفاف‌سازی گفتمان با ارتباط روشن بین حاملان گفتمان انتظار و جامعه و تقویت درک متقابل و مشارکت اجتماعی از طریق نظام آموزشی است. هدف نهایی، کاهش شکاف‌ها از طریق همدلی، انسجام اجتماعی و سیاست‌گذاری مبتنی بر اجماع است.

پیشنهادهایی برای کاهش یا برطرف کردن شکاف گفتمانی

کاهش یا برطرف کردن کامل شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و سه گفتمان دیگر، یک چالش پیچیده و بلندمدت و نیازمند رویکردی چندوجهی و مدبرانه

است. اما می‌توان پل‌های ارتباطی ایجاد کرد و شکاف را کاهش داد. پیشنهادهایی برای این منظور قابل ارائه است.

ارتقای درک متقابل و گفتگوی سازنده با برگزاری نشست‌های علمی و فرهنگی با حضور اندیشمندان از دو طرف برای تبادل نظر محترمانه، تربیت دینی و مدنی مبتنی بر مدارا، احترام و آزادی اندیشه و استفاده هوشمندانه از رسانه و فضای مجازی برای ترویج گفتگوی سالم. تمرکز بر نقاط اشتراک با تأکید بر ارزش‌های انسانی مشترک مانند عدالت، آزادی و صلح و شناسایی زمینه‌های همکاری مانند عدالت اجتماعی و حمایت از محرومان.

ارائه استدلال‌های جذاب و منطقی با تبیین معارف دینی با دلایل عقلانی و قابل فهم برای مخاطبان مختلف و استفاده از روش‌های علمی و نوین در بیان مفاهیم دینی. تغییر رویکردها و روش‌ها با جایگزینی رویکرد گفتگو و مدارا به جای تقابل و به‌روزرسانی شیوه‌های تبلیغ و ترویج گفتمان انتظار متناسب با جامعه نوین.

نقش نهادهای دینی و اجتماعی، همکاری برای ایجاد فضای گفتگو و پژوهش‌های مشترک و حمایت از تحقیقات دانشگاهی درباره تعامل گفتمان انتظار با گفتمان‌های معاصر است. هدف اصلی، نه تحمیل دیدگاه‌ها، بلکه ایجاد فضایی پویا و سازنده برای درک متقابل، یافتن نقاط اشتراک و احترام به تنوع فکری است. این فرآیند زمان‌بر، نیازمند تلاش مستمر همه طرف‌ها برای ایجاد یک فضای اجتماعی پویا است که در آن تمام صداها شنیده شوند و تنوع دیدگاه‌ها، غنای جامعه را افزایش دهد و سخن حق شنیده شود.

نتیجه‌گیری

یافته‌های اصلی تحلیل شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و سه گفتمان غالب معاصر، عبارت‌اند از:

این شکاف، ریشه در اختلاف‌های بنیادین در مفاهیم کلیدی، ارزش‌ها، اهداف و پیش‌فرض‌های معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی این گفتمان‌ها دارد. گفتمان انتظار بر پایه جهان‌بینی دینی و الهی استوار است، در حالی که گفتمان‌های معاصر بر عقلانیت، تجربه مادی و علم متکی‌اند.

این شکاف، محصول تعامل پیچیده عوامل تاریخی (مدرنیزاسیون، سکولاریزاسیون، استعمار)، فرهنگی (تفاوت در جهان‌بینی، تفسیر متون دینی)، اجتماعی (طبقه‌بندی اجتماعی، نسل‌ها) و سیاسی (حاکمیت، رقابت ایدئولوژیک) است.

این شکاف، پیامدهای چندوجهی متعددی برای افراد (سردرگمی هویتی، تنازع درونی، افراط‌گرایی)، جامعه (قطبی‌سازی، کاهش انسجام اجتماعی، ضعف در توسعه) و سیاست (بی‌ثباتی، ضعف حاکمیت قانون) دارد.

شکاف گفتمانی میان گفتمان انتظار ظهور و گفتمان‌های غالب معاصر، می‌تواند در چند سطح، حرکت جبهه‌ حق را با چالش مواجه کند. این چالش‌ها عمدتاً ناشی از تفاوت‌های بنیادین در مبانی معرفتی، ارزشی و غایت‌شناختی این گفتمان‌ها است.

تعارض معرفت‌شناختی: پوزیتیویسم علمی، تنها معرفت تجربی را معتبر می‌داند و مفاهیمی مانند غیب و ظهور را غیرعقلانی می‌خواند، در حالی که گفتمان انتظار بر وحی، عقل شهودی و کلام معصومان استوار است.

تعارض ارزشی: لیبرالیسم بر فردگرایی و نسبیت اخلاقی تأکید دارد، اما گفتمان انتظار، عدالت محوری، اخلاق الهی و حکومت جهانی عدل را مطرح می‌کند.

تعارض در نگاه به آینده: اومانیسیم، آینده را در گرو پیشرفت مادی و اراده انسان می‌داند، اما گفتمان انتظار، ظهور را تحولی الهی می‌داند که نیازمند فعالیت و اصلاح‌گری است.

تهدید انفعال یا افراط: برخی در برابر این شکاف منفعل می‌شوند و انتظار را به باوری شخصی تقلیل می‌دهند، و برخی با رد تمام دستاوردهای تمدن جدید به افراط می‌گرایند.

هژمونی رسانه‌ای گفتمان‌های رقیب: رسانه‌های غالب، گفتمان انتظار را با برچسب‌هایی مانند خرافات یا ایدئولوژی خشونت‌گرا معرفی می‌کنند و بر افکار عمومی تأثیر می‌گذارند.

راهکار مقابله، بازتعریف عقلانی و فلسفی گفتمان انتظار برای پاسخ به پرسش‌های دنیای جدید، تولید محتوای جذاب و رسانه‌ای برای انتقال مفاهیم مهدویت، تقویت جنبه‌های عملی انتظار مانند عدالت‌خواهی و مبارزه با فساد، نقد گفتمان‌های رقیب و نشان دادن ناکارآمدی آن‌ها در حل بحران‌های بشر و برقراری ارتباط بین گفتمان انتظار و دانش‌های جدید (علوم اجتماعی، فلسفه، فناوری) است. این شکاف اگر با هوشمندی مدیریت شود، می‌تواند فرصتی برای ارائه گفتمان انتظار به عنوان جایگزینی متقن در برابر گفتمان‌های بحران‌زده معاصر باشد.

از آن سوی، آن شکاف گفتمانی، ممکن است به شکاف گفتمانی داخلی در مسأله انتظار فرج، منجر شود و چالش‌هایی در جبهه حق پدید آورد. اولاً برداشت انفعالی و تفسیر انتظار به معنای سکون و بی‌عملی، که می‌تواند حرکت‌های اصلاحی را متوقف کند. ثانیاً تضاد فردی و اجتماعی و تمرکز صرف بر وظایف فردی مانند دعا در مقابل تأکید افراطی بر مسئولیت‌های

اجتماعی مانند مبارزه با ظلم، ایجاد کند. ثالثاً با افراط و تفریط، موجب رواج اقدام‌های خشونت‌آمیز برای شتاب دادن به ظهور در مقابل به تعویق انداختن هرگونه اصلاح تا پس از ظهور شود. رابعاً فاصله‌گفتمانی و اختلاف بین دیدگاه نخبگان و درک عمومی، ممکن است به سردرگمی یا برداشت‌های نادرست بیانجامد. بدین منظور راهکارهایی نظیر تبیین انتظار فعال به‌عنوان ترکیبی از آماده‌سازی فردی و اجتماعی برای ظهور، ایجاد تعادل بین عبادت فردی و مبارزه با فساد و ظلم، مقابله با تحریف‌های انحرافی (تقدیرگرایی یا خشونت) از طریق رسانه و اندیشمندان با زبان ساده و تأکید بر این‌که انتظار واقعی به معنای «قیام و حرکت» است، نه انفعال، قابل تأمل است. به تعبیر امام‌خامنه‌ای مدظله‌العالی: «منتظر کسی نیست که بنشیند و دست روی دست بگذارد.» این نگاه کلید رفع شکاف‌ها و تقویت جبهه حق است.

شکاف‌گفتمانی میان انتظار و گفتمان‌های دیگر، عمیق، چندوجهی و دارای پیامدهای گسترده و نیازمند راهکارهای جامع و مدبرانه برای مدیریت و کاهش آن است. از این رو کاهش این شکاف، نیازمند گفتگوی ملی، مدارا، احترام به تنوع فرهنگی و مذهبی، ارتباط شفاف و آموزش و پرورش برای ارتقای درک متقابل است.

منابع

- قرآن کریم
نهج البلاغه
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۵ق)، *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
 - اخوان‌کاملی، بهرام؛ حمیدی‌نسب، منا (۱۴۰۱)، «تحلیل گفتمانی دو مفهوم متعارض از انتظار از دیدگاه امام‌خمینی و انجمن حجتیه»، *فصل‌نامه اندیشه سیاسی در اسلام*، شماره ۳۳.
 - آقابخشی، علی‌اکبر؛ غفاری‌راد، مینو (۱۳۷۹)، *فرهنگ علوم سیاسی*، تهران: چاپار.
 - آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۶)، *رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی*، *فصل‌نامه زبان و زبان‌شناسی*، شماره ۵.
 - باتلر، جودیت (۱۴۰۰)، *زیست‌روانی قدرت: نظریه‌هایی درباره انقیاد*، ترجمه: پرویز شریفی‌درآمدی و لیلا‌طورانی، تهران: گام‌نو، اول.
 - باقری، خسرو؛ سجادیه، نرگس؛ توسلی، طیبه (۱۳۹۴)، *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*، تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
 - براتعلی‌پور، مهدی (۱۳۸۲)، *لیبرالیسم*، تهران: انجمن معارف اسلامی ایران.

- برزونی، محمدعلی (۱۳۷۵)، انتظار چیست، ماه‌نامه اندیشه دانشجو، شماره ۱۸ و ۱۹.
- برزونی، محمدعلی (۱۳۷۷)، فوتوریسم چیست، ماه‌نامه موعود، شماره ۱۰ و ۱۱.
- برزونی، محمدعلی (۱۳۷۹)، کدام انتظار، بگاہ حوزه.
- برزونی، محمدعلی (۱۳۸۳)، در انتظار مصلح، اندیشه دانشجو، شماره ۵۸.
- تسوایک، اشتفان (۱۳۷۶)، کالون و قیام کاستلیون، ترجمه: عبدالله توکل، تهران: نشر مرکز، اول.
- جلابی پور، حمیدرضا (۱۳۸۷)، نظریه‌های متأخر جامعه‌شناسی، تهران: نی.
- جهانبگلو، رامین (۱۳۸۴)، موج چهارم، ترجمه: منصور گودرزی، تهران: نی، چهارم.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۳)، سخنرانی مقام معظم رهبری، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای: <https://farsi.khamenei.ir>.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۵)، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دسته جمعی روزهای دوشنبه، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای: <https://farsi.khamenei.ir>.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰)، انسان ۲۵ ساله، قم: مؤسسه ایمان جهادی.
- حقیقت، سیدصادق (۱۳۹۴)، روش‌شناسی علوم سیاسی، قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- دارک، سدنی (۱۳۷۸)، تاریخ رنسانس، ترجمه: احمد فرامرزی، تهران: دستان، دوم.
- دریفوس، هیوبرت؛ رایینو، پل (۱۳۷۸)، میشل فوکو فراسوی ساختارگرایی و هرمنوتیک، ترجمه: حسین بشیریه، تهران: نی.
- زبیدی، محب‌الدین (۱۴۱۴ق)، تاج العروس، بیروت: دارالفکر.
- صدر، محمد (۱۴۰۲ق)، تاریخ الغیبة الکبری، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- صدر، محمد (۱۴۰۳ق)، الیوم الموعود بین الفکر المادی والدين، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- صلیبیا، جمیل (۱۳۹۳)، فرهنگ فلسفی، ترجمه: منوچهر صانعی دژه‌بیدی، تهران: حکمت، چهارم.
- علی‌جباری، حسین (۱۳۹۸)، تأملی جامع از مفهوم انتظار فرج و جایگاه آن اندیشه اسلامی، فصل‌نامه مطالعات مهدوی، سال دهم، شماره ۴۴.
- علیزاده، حسن (۱۳۸۱)، فرهنگ خاص علوم سیاسی، تهران: روزنه، دوم.
- فقیه ایمانی، مهدی (۱۴۰۱ق)، موسوعة الإمام المهدی، اصفهان: مکتبه امیرالمؤمنین.
- فقیه ایمانی، مهدی (۱۴۰۲ق)، الإمام المهدی عند أهل السنة، اصفهان: مکتبه امیرالمؤمنین.

- فوکو، میشل (۱۳۷۸)، *مراقبت و تنبیه*، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۸۴)، *اراده به دانستن*، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۰)، *تولد زیست‌سیاست: درس‌گفتارهای کولژ دوفرانس ۱۹۷۸-۱۹۷۹*، ترجمه: رضا نجف‌زاده، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۱)، *باید از جامعه دفاع کرد: درس‌گفتارهای کولژ دوفرانس ۱۹۷۵-۱۹۷۶*، ترجمه: رضا نجف‌زاده، تهران: رخ داد نو.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۸۲)، *تاریخ فلسفه*، ترجمه: امیرجلال‌الدین اعلم، تهران: سروش، چهارم.
- کارگر قمی‌ها، اشرف و دیگران (۱۴۰۰)، *تأثیر شکاف‌گفتمان حاکمیتی بر کارآمدی جمهوری اسلامی ایران*، فصل‌نامه علمی پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال یازدهم، شماره ۴۰.
- کلانتری، صمد و همکاران (۱۳۸۸)، *تحلیل‌گفتمان: با تأکید بر گفتمان انتقادی به‌عنوان روش تحقیق کیفی*، فصل‌نامه جامعه‌شناسی، سال اول، شماره ۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا)، *کافی*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام).
- کونل، رایین هارد (۱۳۵۷)، *لیبرالیسم*، ترجمه: منوچهر فکری ارشاد، تهران: توس.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، *اصول کافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چهارم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق)، *بحارالأنوار*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مسائلی، احمد؛ فرقانی‌تهرانی، ناهید (۱۳۹۸)، *سازه مفهومی انتظار اندیشه مهدویت*، فصل‌نامه علمی پژوهشی *انتظار موعود*، سال نوزدهم، شماره ۶۵.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، *قیام و انقلاب مهدی*، تهران: صدرا.
- مظفری، زهرا (۱۳۹۶)، *تحلیل زبان‌شناختی بازتاب برج‌ها در گفتمان‌های رقیب براساس رویکرد انتقادی فرکلاف*، فصل‌نامه *مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران*، شماره ۱۹.
- معین، محمد (۱۳۷۱)، *فرهنگ فارسی*، تهران: امیرکبیر.
- مگی، برایان (۱۳۷۲)، *فلاسفه بزرگ*، ترجمه: عزت‌الله فولادوند، تهران: خوارزمی، اول.
- موسوی‌اصفهانی، محمدتقی (۱۳۷۴)، *مکیال‌المکارم*، ترجمه: حائری قزوینی، تهران: بدر.
- مهاجرنیا، محسن (۱۳۹۸)، *گفتمان انتظار در ساحت کلام سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای*، *دوفصل‌نامه علمی تخصصی جامعه مهدوی*، سال اول، شماره ۱.
- میرمحمدی، مهدی (۱۳۹۴)، *نسل‌ها، گفتمان‌ها و امنیت: چارچوبی فرهنگی برای امنیت در ایران*، فصل‌نامه *مطالعات راهبردی*، سال هجدهم، شماره ۲، مسلسل ۸.

- نجفی، موسی (۱۳۹۰)، *تمدن برتر*، تهران: آرما.
- نصرت پناه، محمدصادق؛ مرادی، محمدحسین؛ رشیدی، امیرحسین (۱۳۹۸)، تحلیل گفتمان انتقادی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی با بهره‌گیری از روش نورمن فرکلاف، *فصل‌نامه مطالعات راهبردی بسیج*، سال بیست و دوم، شماره ۸۳.
- نصری، عبدالله (۱۳۹۸)، *انتظار بشر از دین*، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- نعمانی، محمد (بی تا)، *کتاب الغیبه*، تهران: مکتبه الصدوق.
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۸۳)، *تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل*، تهران: قومس، دوم.
- ویلیام جیمز، دورانت (۱۳۹۸)، *تاریخ تمدن*، ترجمه: محسن اشعریون، تهران: علمی و فرهنگی.
- هارلند، ریچارد (۱۳۹۵)، *ابریساخت گرایی: فلسفه ساخت گرایی و پسا ساخت گرایی*، ترجمه: فرزانه سجودی، تهران: سوره مهر.
- هوراکس، کریس (۱۳۷۹)، *فوکو، قدم اول*، ترجمه: پیام یزدانجو، تهران: نشر و پژوهش شیرازه.
- یورگنسن، ماریان؛ لوئیز، فیلیپس (۱۳۹۸)، *نظریه و روش تحلیل گفتمان*، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نی، نهم.
- Aghahseni, Alireza (2017). Another Discourse and Acceptance, Isfahan: Isfahan University Press. (In Persian)
- Brown, G. and Yule, G. (1983) *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shahiditabar, M, Rashidi, AH, Dehchali, A. (2017). A critical discourse analysis of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), Tehran: 2nd. International Conference on Literature and Linguistics, 239-234.
- Jorgensen, M, Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*, London: SAGE